

Urbanismus venkovských sídel v českých zemích

Karel Kuča

Vesnice a vesnické osídlení představují nedílnou součást české, moravské a slezské sídelní krajiny. Ve vesnických sídlech nacházíme celou řadu památek: kostely, zámky, sochy. Podstatou vesnického památkového dědictví je ovšem především vlastní vesnická obytná a hospodářská zástavba a samotná půdorysná struktura vesnických sídel. Naše země leží na průsečíku a styčné ploše několika evropských kulturních oblastí a to vše se projevuje i v rozmanitých formách lidové architektury i vesnického osídlení. Třebaže v průběhu 20. století četné charakteristické jevy našeho venkova zanikly nebo byly převrstveny, stále zbývá mnoho pozoruhodných hodnot, které často zůstávají ve stínu jiných složek památkového bohatství. Cílem této kapitoly je alespoň v základních obrysech představit jednak vývoj, jehož výsledkem je ta struktura vesnického osídlení, jak ji dnes známe, jednak nejdůležitější typologii vesnických sídel podle jejich půdorysů a vazby k pluzině.

Raně středověké období

Osídlení českých zemí má prastarou tradici. V různé formě se rozvíjelo již od pravěkého období přes všechna mladší období, jejichž zkoumání – jak co do rozsahu, tak konkrétní formy – je výhradní doménou archeologie. Osídlení nebylo v čase kontinuální a pokrývalo jen úrodnější část území. Vedle otevřených sídlišť již od pravěku existovala též opevněná centra osídlení a správy, pro něž dnes nejčastěji používáme pojmenování hradiště.

Po výrazném přeryvu kontinuity vývoje v období tzv. stěhování národů začíná přibližně od 6.–7. století slovanské osídlování prostoru českých zemí. V následujícím období se formovaly i základy obou nejstarších státních útvarů na našem území: Velkomoravské říše a českého státu. Zatímco vývoj Velké Moravy ukončil vpád Uhrů na počátku 10. století, české přemyslovské knížectví postupně pohlcovalo menší kmenové útvary na území Čech a český stát potom ovládl i moravské území. Rovněž v celém raně středověkém období se správa a důležité výrobní a obchodní funkce koncentrovaly do opevněných sídlišť – hradišť, podle nichž se toto období ostatně také nazývá dobou hradištní. Hradiště byla nejčastěji výšinná, využívající pro obranu přirozené modelace terénu. V nížinných oblastech Pomoraví a Polabí vznikla hradiště blatná, využívající k ochraně vodní toky. Již nejstarší hradiště nemohla existovat bez širokého vesnického zázemí, které také zajišťovalo jejich obživu. O konkrétní podobě vesnických sídlišť té doby mnoho nevíme, obecně však platí, že to byla sídliště poměrně malá, půdorysně výrazněji neorganizovaná a v čase značně nestálá.

Ve 12. století se začala prosazovat nová organizace společnosti, hradiště byla nahrazována kamennými hrady (nejprve královskými) a docházelo rovněž k diferenciaci osídlení. Sídla položená ve výhodné komunikační poloze se začala formovat v celky městského charakteru. Rovněž vesnické osídlení se zahušťovalo a z neúrodnějších nížinných oblastí se začalo rozšiřovat do oblastí podhorských formou tzv. vnitřní (domácí) kolonizace. Jak ukazují novější archeologické poznatky, byla raně středověká soustava vesnického osídlení značně odlišná od stavu, s nímž se setkáváme později. Ohniskem osídlení byl obvykle refugiální (útočištný) bod, nejčastěji kostel. V nevelkém okruhu kolem něj se víceméně neorganizovaně a často rozptýleně nacházela menší sídliště.

Raně středověká (románská) vesnice byla obecně poměrně malá a bez geometrické půdorysné osnovy. V nynější terminologii bychom ji mohli označit jako vesnici shlukovou. Taková charakteristika nepochybně platí především v Čechách, zatímco v moravských nížinách zřejmě můžeme již v tomto období počítat s většími vesnickými celky, nejspíše ulicového či vřetenového charakteru.

Dosud se vedou spory o to, zda se půdorysy raně středověkých vesnic dochovaly dodnes, respektive zda je dokážeme rozlišit alespoň na mapách stabilního katastru ze 2. čtvrtiny 19. století. Třebaže není pochyb o tom, že následující vrcholně středověká přestavba osídlení (viz další kapitola) románskou strukturu osídlení značně přetvořila, přesto se zdá, že alespoň v některých případech a v některých oblastech (Benešovsko aj.) můžeme s určitou pravděpodobností základní rysy předgotických vesnic nalézt dodnes.

Vrcholně středověká přestavba osídlení

Ve 13. a 14. století prodělaly české země doslova revoluční změny. Dělo se tak jak z iniciativy panovníka, tak nově zformované šlechty, která se stala rovnocenným pozemkovým vlastníkem. Důležitou roli sehrály i kláštery a nový fenomén – královská a poddanská města. Výstavbu nových hradů, klášterů a měst doprovázela i přestavba vesnického osídlení, jehož rozvoj byl nezbytný jak pro zajištění potřeb vládnoucích složek společnosti, tak pro smysluplnou existenci měst jako nových center výroby a obchodu. Klíčovou roli v tomto ohledu sehrálo tzv. emfyteutické (zákupní) právo, které zajistilo obyvatelům vesnic značnou svobodu.

Soustava nových královských měst pokryla území českých zemí poměrně rovnoměrně, ovšem s přirozenou koncentrací v nížinných oblastech se starou tradicí osídlení. Proto i zde muselo dojít k zásadní intenzifikaci dosavadních forem vesnického osídlení. Stará neorganizovaná a rozptýlená sídliště se koncentrovala do nových větších sídlišť, řada starších sídel byla přeměřena a rozšířena. Kromě toho byly beze zbytku využity i existující územní rezervy, kde byly založeny nové vesnice. Přestavba osídlení byla iniciována jak panovníkem, tak šlechtou, případně kláštery. Nové lokační podniky byly svěřeny (tak jako u zakládaných měst) lokátorovi, který celý komplikovaný proces založení (či reorganizace) sídliště řídil.

Protože v nížinných oblastech byly možnosti intenzifikace osídlení přirozeně limitovány poměrně značným rozsahem staršího osídlení, upřela se pozornost přirozeně i do dosud zcela či téměř neosídlených podhorských oblastí. V průběhu vrcholného středověku pokrylo nové vesnické osídlení prakticky celé území českých zemí – s výjimkou nejvyšších pohraničních hor. Na této intenzifikaci osídlení se ve značné míře podíleli i němečtí kolonisté, kteří byli do českých zemí lákáni panovníkem z přelidněných německých oblastí. V tomto období proto došlo ke germanizaci řady především pohraničních oblastí. Na prahu husitských válek tak existovala sídelní struktura, která s určitými modifikacemi určuje obraz českých zemí dodnes – a to jak pokud jde o rozsah a hustotu osídlení, tak konkrétní půdorysné formy vesnic. Právě v tomto období se vyvinuly prakticky všechny půdorysné formy vesnic, s nimiž se na našem území dodnes setkáváme.

Půdorysné formy vrcholně středověkých vesnic

V rámci této stati není reálné podat úplný přehled typologie vesnických půdorysů. Musíme se omezit jen na základní charakteristiku. Typologie vesnic a vesnického osídlení musí brát v

úvahu jak charakter vlastního vesnického sídla (intravilán), tak jeho vztah k zemědělským plochám (plužině, extravilánu), které tvoří podstatu jejich ekonomické existence. Existují dva základní typy plužin. V prvním typu má vlastník konkrétní usedlosti zemědělské pozemky na několika místech plužiny, obvykle bez přímé návaznosti na usedlost. Do tohoto typu patří především plužina traťová. Druhý typ se vyznačuje tím, že pozemková držba usedlosti je koncentrovaná a existuje v přímé vazbě na ni. Sem patří plužina záhumenicová („lánová“), kdy veškerá zemědělská plocha leží „za humny“ dané usedlosti. Přirozeně existuje i kombinace obou typů, kdy část pozemků vykazuje přímou návaznost na usedlost, ale další pozemky leží na jiných místech extravilánu. Je zřejmé, že typ plužiny je podmíněn konkrétní půdorysnou formou vesnice – a naopak. Zatímco traťová plužina je vhodná pro koncentrovaná vesnická sídliště, často se složitější půdorysnou strukturou, druhý typ je logicky spjat s rozvolněnou sídelní formou organizovanou podél jediné osy (údolní lánová vesnice) nebo radiálně (radiální lánová vesnice). Kombinace obou typů, kdy pásy záhumenicové plužiny jsou mnohem užší, se pojí například se sídly ulicového charakteru.

Vlastní typologie vesnic musí brát v úvahu jednak půdorysnou formu vesnice a pravidelnost její formy, ale rovněž absolutní velikost vesnického útvaru (malou vesnici s obdélnou návší o rozměrech např. 30 × 50 m nelze považovat za stejný typ jako velkorysá vesnická založení, kde náves dosahuje stovek metrů). Velmi důležitá je také míra koncentrace zástavby, stejně jako konkrétní forma usedlostí (drobné hustě řazené usedlosti Polabí oproti velkým usedlostem např. Chebska či Českomoravské vrchoviny).

Škála středověkých vesnických půdorysů je skutečně neobyčejně široká. Z hlediska středověkého urbanismu nejméně vyhraněnou skupinu představují malé či středně velké vesnice s ulicovou návší, která může nabývat i podoby vidlice (nálevky) či vřetene, případně s návší nepravidelnou nebo žádnou. Podobně je tomu u vesnic shlukových. Právě tyto typy vesnic můžeme nejčastěji (ovšem s velkou opatrností) podezřít ze staršího než vrcholně středověkého původu. Shluková struktura musí být ovšem dána skutečnými usedlostmi, ne mladšími shluky domků sociálně slabších složek vesnice, a i tak bude skutečných případů předgotických vesnic zřejmě velmi málo. O tomto typu vesnic platí základní charakteristika, že jejich forma neprozrazuje žádný výraznější lokační záměr, a jde tedy často o vesnice, jejichž vývoj byl postupný.

V centru naší pozornosti budou lokační typy vrcholně středověkých vesnic. Mimo jiné proto, že ve svém celku představují mimořádně pozoruhodný a dosud málo doceněný soubor děl středověkého urbanismu, plně srovnatelný s díly urbanismu městského. První výraznou skupinu představují vesnice s velkou obdélnou návší, kdy délka jedné strany návsi dosahuje stovek metrů. Liší se mírou protáhlosti (od téměř čtvercových k podobě velmi široké ulice). Výsledný rozsah vesnice byl dán v okamžiku lokace a počet usedlostí mohl v budoucnu růst jen dělením větších usedlostí na usedlosti menší. Tento typ vesnic se vyskytuje především v některých oblastech Čech, jak v nížinách, tak pahorkatinách, a nejčastěji doplňuje starší strukturu osídlení o tuto novou, intenzivní formu (Rakovnicko, jihozápadní Plzeňsko, východočeské Polabí aj.). Určitou modifikací jsou vesnice dvojřadé. Vesnici tvoří dvě pravidelné fronty usedlostí proti sobě. Vzniká tak rovněž velká obdélná náves, která je ovšem na obou kratších stranách otevřená – nejčastěji proto, že podélnou osu vsi tvoří potok a potůční niva brání zastavět kratší strany návsi. Dvě řady usedlostí charakterizují i ulicovou lánovou ves. Ta již nemá náves, neboť se zúžila do podoby prosté ulice. Usedlosti mají záhumenicovou plužinu, jejíž jednotlivé pruhy jsou však velmi úzké, a proto musejí být doplněny dalšími pozemky. Rovněž tyto typy vesnic nacházíme často mezi starším osídlením.

Mezi lokační vsi patří i velké vesnice s vřetenovou návsi, třebaže nevykazují geometrickou půdorysnou formu. Rozsah návsi je od počátku dán a další přírůstek usedlostí lze zajistit jedině dělením, a nebo rozšiřováním zástavby podél z vesnice vycházející cesty. Vesnice tohoto typu se vyskytují jak v Čechách (v obdobných oblastech jako vesnice výše uvedené skupiny), ale zejména v nížinných oblastech Moravy, kde však zřejmě navazují na starší sídelní tradici.

Poslední výraznou skupinu tvoří tzv. kolonizační typy vesnic. Charakterizuje je lánová záhumenicová plužina s bezprostřední vazbou na usedlost, která bývá velká. Struktura zástavby je obvykle značně rozvolněná. Podle uspořádání plužiny rozlišujeme dva základní typy. Údolní lánová ves má lineární charakter. Její osu tvoří nejčastěji potok. Po jeho obou stranách (někdy jen po jedné) jsou rozloženy jednotlivé usedlosti, často po celé délce katastru. Celý extravilán je napříč ke směru údolí rozdělen na paralelní soustavu lánů jednotlivých usedlostí. Lány většinou dosahují až na hranici katastru (za níž často pokračuje lánová plužina vesnice v sousedním údolí). Údolní lánové vesnice charakterizují celé rozsáhlé a souvislé oblasti v českém, moravském a slezském pohraničí (od Krušných hor přes Českolipsko, Vrchlabsko, Poličsko, Svitavsko, Moravskotřebovsko po Nízký Jeseník a Poodří, dále pak Jindřichohradecko, některé další oblasti Českomoravské a Dražanské vrchoviny aj.). Druhým základním typem je radiální lánová ves. Usedlosti jsou koncentrovány do tvaru kruhu, kyje či oválu (nebo části těchto tvarů), od něhož se rozbíhá radiální vějíř lánové plužiny. Jednotlivé pásy plužiny se směrem k okraji katastru rozšiřují. Velikostní škála vesnic tohoto typu je poměrně velká: od mnoha desítek usedlostí po méně než deset usedlostí. Různá je také míra koncentrace zástavby. Je zřejmé, že výsledný počet usedlostí byl limitován modelací terénu a jeho členitostí. Vesnice tohoto typu tvoří rovněž souvislé oblasti v některých podhorských a horských částech Čech, méně pak Moravy (západní Čechy, Jindřichohradecko, Českomoravská vrchovina). Někdy je najdeme v sousedství údolních lánových vesnic. Oba kolonizační vesnické typy vycházejí ze stejného principu a volba konkrétní formy byla nejvíce závislá právě na charakteru krajiny. V širokých údolích Svitavska či Vrchlabska by radiální forma postrádala smysl, zatímco v členitější krajině západních Čech by dlouhou údolní lánovou ves nebylo možno umístit.

Redukce osídlení v 15. století

Čechy byly od výbuchu husitských válek po několik desetiletí zmítány válečnými akcemi. Totéž platí pro mnoho oblastí Moravy, kde pak na války husitské navázaly neméně ničivé války česko-uherské. Toto nešťastné období dějin českého státu se přirozeně nemohlo nepromítnout do struktury vesnického osídlení. Přesto však většina zaniklých vesnic nespadá na vrub přímých válečných akcí, ale především jimi vyvolaného hospodářského rozvratu a úpadku. V některých oblastech měl zánik hromadný charakter (Dražanská vrchovina), jednotlivě však postihl prakticky celé území Čech i Moravy. Zanikaly především vesnice s nedostatečnou zemědělskou základnou a malou bonitou půdy, a tedy i malým a nejistým výnosem. Celkem zánik postihl stovky vesnic a celé 15. století tak můžeme považovat za první velkou etapu redukce vesnické sítě v českých zemích.

Nové osídlení v 16. století

V 16. století zánik vesnic pokračoval. Kromě výše uvedených příčin byl také důsledkem podnikání šlechty ve vlastní režii. Zakládání vrchnostenských pivovarů, dvorů a jiných hospodářských jednotek vyžadovalo získat rozsáhlé plochy zemědělské půdy. Dalším aspektem bylo zakládání rozsáhlých rybníčních soustav. Řada vesnic byla zatopena zcela

nebo zčásti. Další vesnice zanikaly i v důsledku zřizování rozsáhlých loveckých obor (Kratochvíle). Postižení obyvatelé byli přesídleni do jiných existujících vesnic, případně jim byla založena vesnice nová. Nové vesnice vznikaly z iniciativy vrchnosti také při nových hospodářských podnicích. Největší rozsah nového osídlení byl ovšem spojen s podnikatelským pronikáním šlechty do horských oblastí. Zde však nevyrostala klasická zemědělská sídla, ale specializovaná sídliště, nejčastěji při sklárnách, železárnách, hamrech a podobně. Do tohoto období spadá také počátek pastevecké kolonizace Krkonoš, Beskyd a dalších oblastí. Teprve v 16. století bylo plošně osídleno Králicko, kde se navázalo na ověřený typ údolních lánových vesnic. Tento typ se užíval i při vzniku dalších vesnic v podhorských oblastech. Obecně lze tedy 16. století považovat za období, v němž sídelní síť prodělávala protichůdný vývoj. V 16. století již v některých oblastech běžně docházelo k postupnému zahušťování existujících vesnic nově vysazovanými chalupami a obecně zástavbou sociálně slabších vrstev (tento proces začal již ve středověku, kdy jej lze – jako v případě zaniklé vsi Pfaffenschlag – doložit archeologicky) a tento vývoj lze dokumentovat i písemnými prameny (Čistá u Litomyšle).

Redukce osídlení po třicetileté válce, barokní a raabizační vesnice

Třicetiletá válka znamenala pro české země snad ještě větší katastrofu než husitské války. Celé rozsáhlé oblasti byly válečnými akcemi mimořádně těžce postiženy (Polabí). Na Moravě pak opět navázaly neméně ničivé vpády z Uher. Důsledkem byla další hromadná vlna zániku stovek vesnických sídel. Obdobně jako v pohusitské době, také nyní představovaly válečné škody jen jeden z důvodů zanikání vesnic. Další důvody byly opět hospodářské. K tomu nyní přistoupily i změněné podmínky po vítězství absolutistického katolického habsburského tábora. Mělo to dva nové důsledky. Prvním byla náboženská emigrace, která dosáhla značného rozsahu. Druhým a ještě významnějším bylo prosazení nevolnictví, které vesnické obyvatelstvo prakticky bezvýhradně podřídilo záměrům vrchnosti. Vrchnost velmi ochotně zabírala pluziny opuštěných vesnic do své přímé správy (dominikál), některé přeživší vesnice byly násilně vysídlovány. Pro správu a obhospodařování vrchnostenské půdy byly zakládány stovky nových vrchnostenských dvorů, často právě na místě zaniklých vesnic. Dalším aspektem poválečného úpadku bylo i zastavení rozvoje zděné výstavby v některých oblastech (jižní Čechy, Polabí) a návrat k výstavbě ze dřeva.

Přesto i v tomto období nebyl vývoj pouze jednostranný. Vrchnost zakládala jednotlivé nové vesnice, tzv. vesnice dominikální, které sloužily například jako obydlí nevolníků pracujících při dvorech. Tyto nové vesnice obvykle neměly výraznější půdorysnou formu. Dalším důležitým aspektem se stalo rozšiřování vrchnostenského podnikání i do nejvyšších hor. Již v 17. století proto začala rozsáhlá kolonizace Jizerských hor, Novohradských hor a dalších horských oblastí. V horách vyrůstaly nové sklárny a další průmyslové podniky, rozšiřovalo se však i dobytčářství a pastevečství a domácí výroba. Kromě vesnic při průmyslových podnicích tak docházelo k rozptýlenému osídlování poměrně vysokých horských poloh.

Novou etapu přinesly reformy Marie Terezie a Josefa II. Zásadní význam mělo zrušení nevolnictví, které uvolnilo dynamické hospodářské možnosti venkova. V souvislosti s tím se od 70. a 80. let 18. století prosadila i tzv. raabizace, neboli rozdělení bývalých vrchnostenských pozemků poddaným za podmínek částečně podobných středověkému zákupnímu právu. Nejprve se tak dělo na panstvích císařské komory, ale obdobně pak postupovala i některá panství soukromá. Výsledkem byla mohutná vlna zakládání nových vesnic. V souhrnu šlo o největší – a poslední – rozšíření sídelní sítě od středověku. Nové vesnice vyrůstaly například na místě zrušených rybníků, na místě či v sousedství

vrchnostenských dvorů, ale i ve volné zemědělské krajině, a často i v bezprostřední návaznosti na starší vesnici. Nové vesnice také vznikaly jako přímý důsledek výstavby bastionových pevností. V případě Terezína a Josefova byly pro obyvatele vesnic, na jejichž místě pevnosti vznikly, postaveny nové vesnice opodál. Podobně vyrostly nové vesnice, respektive předměstí jako náhrada zabraných starých předměstí v Hradci Králové, Olomouci či Brně. Vesnice vznikaly ještě na počátku 19. století, potom však zakládací vlna opadla.

Nové vesnice z poslední čtvrtiny 18. století jsou obvykle podle půdorysu zřetelně rozlišitelné od středověkých vesnic. I při aplikaci obdobných forem (ulicová ves) se vyznačují geometrickou schématicností a pravidelností (třebaže existují výjimky). Obecně lze nové vesnice rozdělit do tří hlavních skupin. První skupinou jsou vesnice ulicové, s neobyčejně pravidelným průběhem uličních čar. Druhou skupinu tvoří jsou parcelační řady, kdy nová zástavba tvoří dlouhou pravidelnou jednostrannou řádku – podél cesty, ale třeba i hranice katastru. Tyto parcelační řady někdy vytvářejí složitější půdorysné útvary (Šluknovsko, jihozápadní Čechy). Třetí rozšířenou formou se stala rozvolněná kobercová zástavba na velké ploše. To je charakteristické pro některé horské či podhorské oblasti, ale i Těšínsko. Naopak velmi zřídka vznikaly nové návesní vesnice.

Vznik nových vesnic byl pouze viditelnější stránkou celkového intenzifikačního rozvoje osídlení v uvedené době. Vedle toho probíhal další proces, jímž bylo rozrůstání dosavadních vesnic. Měl řadu forem. V menší míře vznikaly plnohodnotné (větší) usedlosti, dominoval však nárůst drobné chalupnické a zejména domkářské zástavby (domy bez vlastní zemědělské půdy). Docházelo k dalšímu dělení usedlostí v rámci existujících půdorysů vesnic, především se však zastavovaly všechny existující rezervy. Nejvýrazněji se to projevilo zastavováním dosud volné plochy návsi. V některých vesnicích byl tento proces natolik intenzivní, že návesní prostor prakticky zanikl. Mimoto se vesnice rozšiřovaly po obvodu, respektive podél cest. Několikanásobný nárůst zaznamenaly zejména vesnice v některých nížinných oblastech Moravy. Proces rozrůstání starších vesnic byl typický pro celé území Čech, Moravy a Slezska, netýkal se však stejnou měrou všech vesnic a všech regionů. Nejvýraznější byl v oblastech intenzivní zemědělské výroby a dále v oblastech, kde se rozvíjely jiné formy podnikání.

Vývoj v období industrializace

Symbolickým počátkem industriálního období se stala výstavba železniční sítě a zrušení feudálního uspořádání společnosti. Míra sídelního rozvoje v následujícím období pak přímo souvisela s intenzitou industrializace – byla tedy územně a časově značně rozrůzněná. Pro celé období od poloviny 19. století do 2. světové války lze nicméně s vědomím uvedené nevyrovnanosti vývoje formulovat obecnou charakteristiku. Těžiště urbanistického vývoje, tedy nárůstu výstavby, se vlastně poprvé jednoznačně přesunulo do měst, která znamenala nebývalý stavební rozvoj a rozšíření zastavěné plochy. Nové vesnice vznikaly zcela výjimečně (častější byl naopak vznik nových měst či přeměna vesnic na města). Existující vesnice prodělávaly dva základní procesy. Jednak docházelo k rozsáhlým přestavbám (náhrada dřevěné zástavby zástavbou zděnou), jednak k rozšiřování zastavěné plochy. Jak však již bylo naznačeno, tento vývoj byl územně velmi nevyrovnaný. Nejsilnější byl v okolí průmyslových center a největších měst, kde se řada vesnic stala funkční součástí širších aglomerací a velké procento obyvatel odtud dojíždělo za prací. Kromě aglomerací typu Kladna nebo Ostravy šlo i o německé horské pohraniční průmyslové oblasti (Kraslicko, Varnsdorfsko, Tanvaldsko aj.). Silný byl také v oblastech intenzivního zemědělství (Haná, části Polabí). Naopak celé rozsáhlé oblasti zůstaly novodobým vývojem nedotčeny.

Přesto ani 1. polovina 20. století nebyla prosta nových vesnických urbanistických počinů, třebaže šlo o akce vyvolané vnějšími vlivy. Zmínku zasluhuje například popovodňová výstavba na Moravě počátkem 20. století (Šumice, Ostrožské Předměstí) či vesnice nově vybudované jako náhrada sídel zatopených přehradami (Kníničky, městys Bítov). Nová založení se plánovala i v souvislosti s pozemkovou reformou ve 20. letech 20. století, ale většinou zůstalo jen u projektů (výjimkou je např. Holečkov u Netolic).

Od počátku 20. století také vznikaly vojenské výcvikové prostory, ale dosud jen v omezené míře a bez ničivého důsledku pro vesnická sídla. Jedinou výjimkou byla likvidace vesnice Mladá poblíž Lysé nad Labem.

Redukce osídlení po 2. světové válce

České země měly to štěstí, že v sídelním ohledu nebyly německou okupací ani válečnými akcemi zejména na konci 2. světové války výrazněji postiženy. Neplatí to samozřejmě beze zbytku. Tragické případy nacistického teroru, jejichž dílem byla likvidace Lidic (jako velké vesnice), Ležáků (jako malé vsí) i dalších sídel, jsou dostatečně známy. Osvobozovací bojové akce zase těžce postihly například vesnice mezi Opavou a Ostravou. Naštěstí jen krátkou epizodou zůstal zábor a vysídlení rozsáhlé oblasti Sedlčanska s Neveklovskem a Dražanské vrchoviny (Ruprechtov, Rychtářov, Senetářov) německou armádou. Likvidace zástavby či celých sídel se tam neuskutečnila.

Bezprostředně po skončení 2. světové války však došlo ke zcela zásadním zásahům do struktury osídlení, které ve svém celku zdaleka převýšily ničivé důsledky husitských válek i války třicetileté. První proces proběhl hned v prvních poválečných letech. Z českých zemí bylo odsunuto prakticky veškeré německé obyvatelstvo, čímž se celé rozsáhlé oblasti v podstatě vyčistily. Souběžně sice docházelo k dosídlování českým obyvatelstvem z vnitrozemí, či reemigranty z jiných zemí, ale tento objem lidí zdaleka nestačil a mnohé vesnice zůstaly neobydleny. Ještě tragičtější důsledky měl komunistický převrat v roce 1948 a plné podřízení Československa Sovětskému svazu. To se vzápětí projevilo uzavřením a opětovným vysídlením rozsáhlých oblastí. Jednak šlo o pohraniční pásmo podél hranic s Německem a Rakouskem, jednak o velká území vyčleněná pro vojenské výcvikové prostory. Na území České republiky existovaly následující vojenské prostory: Doupovské hory, Slavkovský les (jen dočasně, zato v kombinaci s koncentračními tábory při uranových dolech), Dobrá Voda (na Šumavě, nyní zrušen), Boletice, Brdy, Březina (Dražanská vrchovina), Ralsko (nyní zrušen), Milovice-Mladá (nyní zrušen) a Libavá. V těchto územích došlo vesměs k úplné likvidaci všech sídel a procento takto zasažených území vůči rozloze státu nemělo obdoby ani v jiných komunistických zemích. Za komunistického režimu nastala extenzifikace těžby hnědého uhlí v Podkrušnohoří a na Sokolovsku, jejíž obětí se staly desítky vesnic a měst. Další sídla zanikla v důsledku napuštění řady přehrad, zejména na Vltavě. Jednotlivě byly likvidovány i další vesnice, ať už kvůli opuštění, nebo kvůli realizaci různých investičních záměrů (vesnice v prostoru jaderných elektráren Temelín a Dukovany). Celkem bylo z povrchu země vymazáno přibližně tisíc vesnic, což je opět počet, který nemá obdobu v žádném z bývalých socialistických států. Stovky dalších vesnic, zejména v pohraničí, byly postiženy demolicemi většího či menšího počtu domů, čímž se změnilo v torza.

Novodobý vývoj vesnického osídlení

Nové vesnice vyrůstaly v období totalitního režimu zcela výjimečně. Nejčastěji šlo o účelová sídla při větších zemědělských či průmyslových podnicích, nebo o vesnice postavené pro

obyvatele zatopených vesnic (Dolní Kralovice, Zvírotice). Excesem se stalo vybudování vesnice Rovná ve Slavkovském lese, tvořené několika panelovými bytovými domy.

Negativní změny se neomezily jen na destrukci vesnic. Socialistické výrobní vztahy téměř zlikvidovaly i tradiční společenské a ekonomické vazby na venkově, neboť zemědělská výroba byla násilně zkoncentrována do družstev a státních statků. V důsledku scelení držby zemědělské půdy následoval ve velmi krátké době téměř úplný zánik historických vesnických plužin, čímž se zcela změnil charakter jak jednotlivých vesnic, tak celé krajiny. Koncentrace zemědělské výroby také dala vzniknout nevzhledným komplexům vepřínů, kravínů, drůbežáren a dalších areálů zemědělské velkovýroby. Protože zemědělská výroba většího rozsahu byla z vesnických usedlostí vymístěna, nastalo chátrání a demolice hospodářských budov i celých usedlostí. Celkovou přestavbu vesnického prostředí podpořily i snahy o setření rozdílů mezi městy a venkovem. Nová rodinná či družstevní výstavba na vesnicích přitom nebyla po architektonické stránce prakticky nijak regulována. Mnoho vesnic bylo zcela přestavěno s užitím zcela úpadkových architektonických forem, v řadě dalších vesnic došlo alespoň k rozšíření intravilánu o nové ulice. Výrazné narušení znamenala také typová výstavba bytových jednotek či občanské vybavenosti, realizovaná především v tzv. střediskových sídlech.

Tzv. středisková soustava osídlení ale měla rovněž nechtěný pozitivní dopad. Ve vesnicích, které byly označeny jako neperspektivní (nestředisková sídla ostatní) byla nová výstavba v podstatě zakázána, díky čemuž se tato sídla dochovala ve vzácně nenarušené tradiční podobě. Značnou pozitivní roli pro záchranu tradiční lidové architektury sehrála i památková péče, třebaže památková ochrana zůstala omezena na mnohem méně staveb, než by bylo žádoucí, a plošnou památkovou ochranu se po celé období totality nepodařilo prosadit. O to větší byl význam chalupaření, které se v českých zemích rozšířilo zejména po zklamání z politického vývoje po roce 1968. Právě chalupáři zachránili tisíce hodnotných staveb lidové architektury.

Vývoj venkova v obnovených demokratických poměrech po roce 1989 musí překonávat problémy zděděné z minulosti, ale i řadu nových faktorů. K těm negativním patří další vyliďňování venkova, způsobené redukcí obchodní sítě, krachem mnoha průmyslových a zemědělských podniků, stejně jako zhoršením dopravní obslužnosti. Na druhé straně se stále prosazují necitlivé modernizace, přestavby a nová výstavba. Zvláště v okolí větších měst dochází od 90. let 20. století k masové výstavbě tzv. katalogových rodinných domků, jejichž celkový počet v některých vesnicích mnohonásobně převyšuje dosavadní rozsah zástavby. Alespoň část nejhodnotnějších vesnických sídel se od roku 1995 daří památkově chránit, stále však zůstávají stovky cenných vesnických sídel, která jsou ponechána živelnému vývoji. O to důležitější je správné pochopení a rozpoznání jejich hodnot – jak pokud jde o jednotlivé objekty vesnické zástavby, tak – a v nemenší míře – o celou logiku půdorysného uspořádání.

Literatura

- K. Chotek: Osídlení. In: Československá vlastivěda, řada II. Národopis, Praha 1936.
K. Kadlec: Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských. Praha 1916.
K. Kuča: Typologie vesnického osídlení. In: Atlas krajiny České republiky, v tisku.
J. Langer: Stavební forma sezónních a stálých sídel v Karpatech z hlediska historického a sociálního. Slovenský národopis 28, s. 51–62.
Z. Láznička: Typy venkovského osídlení na Moravě. Brno 1946.
Z. Láznička: Typy venkovského osídlení v Československu. Práce brněnské základy ČSAV, sešit 3, ročník XXVIII, 1956.

- Z. Láznička: Typy venkovského osídlení v Opavském Slezsku. Slezský sborník 50, 1952, s. 489–508.
- Z. Láznička: Typy venkovského osídlení na Těšínsku. Slezský sborník 51, 1953, s. 463–473.
- O. Máčel: Základní problematika urbanistické struktury vesnice v Čechách a na Moravě I. Brno 1954.
- J. Macůrek: Valaši v západních Karpatech. Ostrava 1959.
- V. Mencl: Lidová architektura v Československu. Praha 1980.
- J. Pohl: Typy vesnických sídel. Národopisný věstník XXVII.
- F. Říkovský: Základy k sídelnímu zeměpisu Česko-Slovenska. Brno 1939.
- Z. Smetánka: Přírodní poměry a osídlování Čech v 10.–13. století. Archaeologia historica 3, 1978, s. 331 n.
- Z. Smetánka: Česká vesnice v období vzniku městských aglomerací. Archaeologia historica 3, 1978, s. 326 n.
- J. V. Šimák: Pronikání Němců do Čech kolonizací ve 13. a 14. století. Praha 1938.
- J. Škabrada – Z. Smetánka: K metodice povrchového průzkumu raně středověké vesnice. In: Památková péče 34, 1974, s. 297–306.
- J. Šůla: Kolonizace Orlických hor a jejich podhůří na přelomu 16. a 17. století. Listy Orlického muzea 5, 1970, s. 209 n.
- S. Voděra – J. Škabrada: Jihočeská lidová architektura. České Budějovice 1986.